

OTTO 156

© MAK GRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.

ŞABAN ALİ DÜZGÜN KİTAPLIĞI 08

Nesefti ve İslam Filozoflarına Göre Allah-Âlem İlişkisi
Şaban Ali Düzgün

Son Okuma: MAK Grup Redaksiyon Ekibi
Redaksiyon: MAK Grup Redaksiyon Ekibi
Grafik Tasarım ve Uygulama: TAVOOS
Baskı: Ayrıntı Basımevi / İvedik Ankara

1. Baskı: Ocak 2019

Sertifika No: 33205
ISBN 978-605-7579-19-5

İletişim Adresleri

Cinnah Cd. Kırkpınar Sk. 5/4
06690 Çankaya Ankara
tel.-faks: 0312. 439 01 69
www.ottoyayin.com
otto@ottoyayin.com
facebook.com/otto.yayinlari
twitter.com/ottoyayin

NESEFÎ VE İSLAM FİLOZOFLARINA GÖRE
ALLAH-ÂLEM İLİŞKİSİ

ŞABAN ALİ DÜZGÜN

OTTO

ŞABAN ALI DÜZGÜN

Gümüşhane’de doğdu (1968). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu (1989). Yüksek lisans tezini Hint-Alt kıtasındaki modernist hareketlerle ilgili olarak yaptı. Bu çerçevede İngiltere’de, School of Oriental and African Studies’de (SOAS) çalıştı. Doktorasını *Nesefti ve İslam Filozoflarında Allah-Âlem İlişkisi* adıyla verdi. Öğretim üyesi değişimi programı çerçevesinde Gregoryan Üniversitesi’nde (Roma) (2000-2001); Georgetown Üniversitesi’nde (Washington, DC) misafir öğretim üyesi olarak çalıştı (2003-2004). Profesör oldu (2005). Fulbright’la Birmingham Southern College’da öğretim üyesi olarak çalıştı (2007-2008). İngilizce İlahiyat bölüm başkanlığı yaptı (2010-2012). Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi’nde (Kazakistan) ders verdi (2013). Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü’nde lisans üstü dersler vermektedir (2014). TOBB ETÜ’de Siyaset Bilimi Bölümü’nde dersler vermektedir. Fulbright Türkiye Seçici Komisyon üyesidir. İnternet üzerinden yayın yapan *Kelam Araştırmaları Dergisi*’nin baş editörlüğünü yapmaktadır (www.kelam.org/dergi). Hâlen Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı başkanıdır. Yayımlanmış kitapları şunlardır: *Din, Birey ve Toplum* (1997), *Seyyid Ahmed Han ve Entelektüel Modernizmi* (1997), *Nesefti ve İslam Filozoflarında Allah-Âlem İlişkisi* (1997), *Sosyal Teoloji: İnsanın Yeryüzü Serüveni* (1999), *İnsan Hakları Eğitimi*, (2000), *Varlık ve Bilgi: Aydınlanmanın Keşif Araçları* (2008), *Maturidi’nin Düşünce Dünyası* (ed., 2011), *Allah Tabiat ve Tarih* (2016), *Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan* (2016), *Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar* (2016), *Kimliksiz Hakikatler* (2016), *Adem’den Öncesine Dönüş* (2016).

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	11
BİRİNCİ BÖLÜM	
VARLIK	13
1. Eski ve Yeni Ontolojide Varlık Anlayışı	15
2. Ontoloji-Metafizik İlişkisi	17
3. Varlık ve Gerçekliği	20
4. Varlık Alanları	29
5. Varlık ve Mahiyet Ayrımı	29
6. Varlık'ın Tanımı Sorunu	42
7. Varlık İlkeleri	45
İKİNCİ BÖLÜM	
YOKLUK	49
1. Yok (Ma'dum) Kavramına Yaklaşımlar	49
2. Yok (Ma'dum) ve İdeler Arasındaki İlişki	52
3. Yok (Ma'dum) ve Şey İlişkisi	55
4. Yok ve Bilgi İlişkisi	58
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
REAL - VARLIK ALANI OLARAK ÂLEM	63
1. Hudûs Kavramı ve Âlemin Hudûsu	64
2. Zaman	70
3. Ezelilik (Kıdem)	73
3.1. Âlemin Oluşuna (Hudûs) Delalet Eden Cevher ve Arazlar (Atomcu Dünya Görüşü)	82
3.2. Âlemin Oluşunda (Hudûs) Kullanılan Teolojik Deliller	90
3.2.1. Basit Cisimlerin Zıt Mahiyetlerinden Hareket Eden Delil	90
3.2.2. Tecrübe Delili	91
3.2.3. Zaman, Mekân ve Hâdis Nesnelerin Sonluluğu Delili	92
3.2.4. Dünyanın Mekânsal Sonluluğu Delili	93
3.2.5. Kozmolojik delil	93
3.2.5.1. Hudûs (Oluş) Delili	95
3.2.5.2. İmkân delili	97

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

VARLIK OLARAK TANRI	99
1. Tanrı'ya Dair İfadelerimiz	101
1.1. Allah'ın 'Var' ve 'Bir' Olması	101
1.2. Allah'ın 'Araz' veya 'Cevher' Olup Olmadığı	104
1.3. Allah'ın 'Şey' Lafızıyla Nitelenmesi	108
1.4. Tanrılık ve Hüviyet	111
1.5. Tanrılık ve Mahiyet	111
1.6. Tanrılık ve Zat	115

BEŞİNCİ BÖLÜM

YARATMA PROBLEMİ	119
1. Yaratmaya İlişkin Yaklaşımlar	119
1.1. Fail ve Neden (İllet) Kavramları	119
1.2. Yoktan Yaratma	125
1.2.1. Şey Kavramı ve Yoktan Yaratmayla İlişkisi	137
1.2.2. Filozoflarda Zaman İçinde Yoktan Yaratmanın İmkânsızlığı	142
1.3. Zaman ve Yaratmanın Ezeliliği	147
1.4. Yaratmanın Sürekliliği	149
2. Yaratmada Sıfatların Rolü	151
2.1. Sıfatlarla İlgili Genel Değerlendirme	151
2.1.1. Tenzih Sıfatları	157
2.1.2. Uygunluk Sıfatları	158
2.1.3. İrade Sıfatı ve Yaratmayla (Halk) İlişkisi	158
2.1.4. İlim Sıfatı ve Yaratmayla İlişkisi	168
2.1.5. Kudret Sıfatı ve Yeter Sebep Olarak Tanrı ve Yaratıcılığı	173
2.1.6. Sudur Teorisi	177
3. Tekvîn Meselesi	187
3.1. Tekvîn (Yaratma) Sıfatının Ezeli Oluşu	190
3.2. "Kün" Emri ve Tekvîn'in Ezeliliği	192
3.3. Tekvîn - Mükevven Ayrılığı	196
3.4. Akli Deliller	198
3.5. Tekvîn - Mükevven Ayrılığında Linguistik Yön	200
3.6. Tekvîn - Mükevven Ayrılığını Gösteren Ayetler	200
3.7. Mahluksuz Halk'ın Varlığı	203

SONUÇ	205
-------------	-----

KAYNAKLAR	213
-----------------	-----

DİZİN	225
-------------	-----

ÖNSÖZ

Günümüzde tartışma gündemini oluşturan bilimsel konular şüphesiz, tarihsel bir arka plana sahiptir. Bu konuların etraflıca tartışıldığı tarihsel dokuyu tanımadan ve bu dokunun ürünü olan felsefi ve kelami ekollerin ürettiği düşünceyi hazmetmeden, bu konularla ilgili tartışmalara yeni bir boyut kazandırmanın imkânı yoktur.

Descartes'ın metodik şüphesini Gazâlî'den, "cogito"sunu İbn Sînâ'dan bağımsız ele almak ne kadar sağlıklıdır? Yine Kant'taki "saf akl"ın antinomilerini İbn Sînâ'nın benzer çatışkılarında habersiz düşünmek, metafiziksel agnostisizmini İbn Rüşd'ün benzer düşüncesinden bahsetmeden irdelemek doğruyu ve orijinali arayan araştırmacılara ne derece katkı sağlayabilir?

Bu sebeple çalışmamızda konuları ele alırken, kavramları ve bunların açılımları durumundaki düşünceleri daima benzerleri ve karşıtlarıyla ele alma yöntemini tercih ettik.

Nesefî ve Müslüman filozoflara göre ele alacağımız Allah-âlem ilişkisi, her zaman teolojik ve felsefi düşüncenin merkezinde yer almıştır. Biz bu problemi kelamcılardan, Maturidi kelam ekolünün kurucusundan sonra ikinci önemli ismi durumundaki Ebû'l-Mu'in Nesefî'de ve Müslüman filozoflardan da ağırlıklı olarak Fârâbî ve İbn Sînâ'da, diğer kelami ve felsefi ekollerle karşılaştırmalı bir şekilde ele alacağız. Yine konuyu ele alırken, yeri geldiğinde yeni felsefi ve bilimsel yaklaşımlara da yer vereceğiz.

Bir yandan Aristo ve Eflatun'un, diğer yandan da Yeni Eflatunculuğun genel olarak İslam dünyasında, özel olarak da Müs-

lûman filozoflar üzerindeki etkileri inkâr edilemez. Bu gerçekten hareket ederek, yeri geldiğinde detaylı bir şekilde, bu filozofların görüşlerine de yer verilecektir. Bu görüşlere yer verilirken, salt Yunan felsefesi aktarımı yerine, incelenen konuyla ilgili karşılaştırmalar yapılacaktır. Aynı şey Hristiyan düşüncesinden yapılacak aktarımlar için de geçerlidir.

Allah-âlem ilişkisinden bahsederken, aslında akla ilk gelen konu yaratma problemidir. Ancak yaratma probleminin daha iyi anlaşılması için, bu ilişkinin aralarında cereyan ettiği varlık alanlarını da ortaya koymak gerekmektedir. Bu sebeple, yaratma problemine geçmeden önce söz konusu alanları ele alacağız.

Tezimizin sonunda yaratma probleminin kelamcı ve felsefeciler tarafından nasıl ele alındığını mukayeseli bir tarzda verdikten sonra, kelim geleneğinde hararetle tartışmalara sebep olan tekvin konusunun yakından tetkiki için, bu bahsi Neseî’de ayrıca ele alacağız.

Araştırma projesinin hazırlanmasından bitimine kadar yakın yardımlarını esirgemeyen hocalarım Prof. Dr. M. Sait Yazıcıoğlu’na, karşılaştığım problemleri her zaman müzakere imkânı tanıyan ve kaynak eserler konusunda büyük yardımını gördüğüm hocam Prof. Dr. Hüseyin Atay’a, Prof. Dr. Ahmet Akbulut’a teşekkür borçluyum.

BİRİNCİ BÖLÜM VARLIK

Varlık* ister 'mantıki araz' (bir yüklem olarak araz) isterse 'ontolojik araz' olarak alınsın, bütün var olanların ortaklaşa taşıdıkları bir niteliktir. Gerek felsefi gerekse bilimsel bilgi de bu şekliyle 'var olan' bir şeyin bilgisidir. Bütün insan bilgisinin 'var olan' bir şeyin bilgisi olması, felsefi bilgi ile bilimsel bilgiyi birbirine bağlamakta, onları birleştirmektedir. Bilimin ve felsefenin ortak kaynağı olan, onları birbiriyle birleştiren bu 'var olan'ın da yine özel bir bilginin araştırma alanı olması doğaldır. İşte böyle bir bilgi alanına ontoloji (varlıkbilim) adı verilmektedir. Varlıkbilim bütün insan bilgisinin kendisi ile uğraştığı kaynakla, yani 'var olan'la uğraştığı için de temel bir bilim olarak kabul edilmektedir.

Varlıkbilimin alanına giren şeyler kısaca şunlardır: Varlıkbilim en geniş anlamıyla bütün *varlık çeşitlerini* (ideal, reel), *varlık tarzlarını* (imkân, gereklilik, imkânsızlık) –özellikle çağdaş varoluşçu felsefede–, *varlık unsurlarını*, bunlardan başka var-

* *Varlık* kelimesi, Arapçada *vücud*, İngilizcede ise *being*, *existence* ya da *reality* karşılığında kullanılmaktadır. İngilizcedeki bu üç kullanım arasında şöyle bir karşılaştırma yapmak mümkündür:

1. *Being* kelimesi, varlıkla ilgili soyut bir anlama işaret etmektedir. Bu daha çok varlık'ın bilinçle olan ilişkisini gösterir.
2. *Existence* kelimesi ise insan varlığının bir yönünü ifade etmek için kullanılır. *Being* kelimesine kıyasla daha somut bir anlam ifade eder.
3. *Reality* kelimesi ise bilfiil var olan, gerçek varlığı karşılar. Bu anlamda *reality* kelimesi, *being* ve *existence* kelimelerinin işaret ettiği genel varlığı içermek üzere kullanılır. Zira soyut ya da somut, hem *being* hem de *existence* kelimeleri birer gerçekliğe işaret eder. Dolayısıyla *existence* ve *reality* kelimeleri arasındaki ilişki bütün ile parça arasındaki bir ilişkiden ibarettir. [Bkz. Muhammed Ali Ebu Reyyan, *el-Felsefetu ve Mebâhisuhâ*, (Mısır trz.) 140].

lıkta temel ve asıl olan her şeyi, yani *varlık sınıflarını* (kategori) inceler.

Aristo'dan beri ontoloji, bir varlıkbilimi olarak tanımlandı. Fakat Aristo, (soyut) *varlıktan* değil, (somut) *var olandan* bahsediyordu. Çünkü 'var olan' birçok şey vardır, ama 'varlık' birdir ve en son şeydir. Var olanlar 'varlık' niteliğini paylaşan ayan da (in concreto) yer almış varlıklardır. Bu yaklaşım, Aristo felsefesinin bir kavram felsefesi yahut kavramcı felsefe olmasından kaynaklanır. Zira ona göre, Eflatun'un dediği gibi; mutlak olarak fikir yok, kavram vardır. Daha da öze indirecek olursak mesela at var, atlık yoktur.

Bu dünyada sonsuz sayıda eşya ile kuşatılmış olarak yaşarız. Burada masalar, sandalyeler, dağlar, vadiler, taşlar ve ağaçlar vardır. Etrafımızda bulunan bu varlıkların her birine felsefi yahut ontolojik açıdan 'mevcud', yani var olan denir. Aristocu metafizik, hiç şüphesiz bu manada anlaşılan 'nesnelere' ilişkin bir felsefedir. Bu felsefe masaların, taşların, vs. nesnelerin nihai manada gerçek varlıklar olduğu kabulüne dayanır. Bunlar asıl ve en temel gerçekliklerdir. Istılahta Aristocu 'birincil cevherler' kavramı olarak bilinen şey de budur. Ve 'eşya'nın bu şekilde birincil cevherler olarak algılanması ortak duyumuz (*hiss-i müşterek*) ile mükemmel bir uyum içerisindedir. Çünkü bizim ortak duyumuz da doğal olarak somut tikel varlıkları nihai gerçek olarak değerlendirmeye meyillidir.¹ Bu bağlamda vahdet-i vücudçu ve varoluşçu anlamda 'varlık' algılama ortak duyuya terstir. Çünkü bu varlık, ilk görüşte algılanamayan, ama aslında algılanan şeyin algılanmasının da sebebi olan bir şeydir.

Aristo metafiziğinin, Batılı yahut İslami olsun, Orta Çağ skolastisizminden günümüze kadar ontolojinin tarihi oluşumuna büyük etkisi olmuştur. Batı ve Doğu varoluşçularının karşı çıktığı işte bu Aristocu ontoloji geleneğidir. Bu yüzden günümüzde Heidegger sadece *var olan / mevcud / das Seiende* üzerine yoğunlaşıp 'var olan' ifadesindeki küçük olan fiilinin hayati önemini bütünüyle unutmamasından dolayı tüm Batı ontoloji geleneğine açıkça karşı çıkar. Ona göre ontolojinin ana konusu olması gereken 'var-olan' değil, bu ifadenin son derece önemsiz

¹ Toshihiko Izutsu, *İslâm'da Varlık Düşüncesi*, çev. İbrahim Kalın (İstanbul 1995), 50.

İKİNCİ BÖLÜM YOKLUK

1. Yok (Ma'dum) Kavramına Yaklaşımlar

Yok/ma'dum kavramına yaklaşımları dört ana grupta toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi ontolojik; ikincisi epistemolojik; üçüncüsü mantıksal; dördüncüsü ise psikolojiktir.

a) Problem ontolojik olarak ele alındığında, 'yok'a somut bir varlık verme ve âlemin bu ezeli somut varlıktan yaratılması gündeme geldiği için, en ateşli tartışmalar bu çerçevede cereyan etmiştir. Ma'dum konusunda birbirini suçlayan klasik kelimacılar, meseleyi *ontolojik* olarak ele almış ve birbirlerini tekfire kadar gitmiştir. Nesefî sorunu, aşağıda göreceğimiz gibi, tamamıyla epistemolojik olarak ele almaktadır. Bu sebeple ma'duma, ma'lum olduğu için (ayanda bir varlıkmiş gibi) "şey" adını verenleri (özellikle Mutezile'yi) eleştirmektedir.¹

b) Problemin *epistemolojik* yönü, ma'dumun Allah'ın ilmi ile olan bağlantısı sorgulandığı zaman gündeme gelmektedir. Aslında Mutezile'nin ma'duma şey adını verirken kastettiği de bu yönüdür. Zira ma'dum konusunda spekülasyonların başladığı ilk Mutezili kaynaklar, âlemin kıdemi meselesinden ziyade Allah'ın ilmi meselesini tartıştıkları için konuya ontolojik değil, epistemolojik olarak yaklaşmıştır. Ve özellikle hicri 4. yüzyıldan sonra âlemin kıdemine inandıkları yönünde Mutezile'yi suçlayan Maturidi ve Eş'ariler bu ayrımı yapmadıkları için Mutezile'nin tutumu konusunda bir yanlıgı içine düşmüşlerdir.

¹ *Tebîra*, I, 11.

c) Problemin *mantıksal* yönünü daha çok filozoflar ele almıştır. Bu noktada bazı mantıksal tahlillerle ve karşıtlarından hareketle, ma'dumun nasıl bir niteliğe sahip olduğu konusunda görüşler ifade edilmiş, 'yok'un (ma'dum) tanımlanıp tanımlanamayacağı hususları üzerinde durulmuştur.

Yokluk ve yokluk-varlık meselesi Aristo tarafından şu şekilde ele alınmıştır:

Aristo'ya göre karşıtlar; ya "zıtlık" (*mudâddeh*) ya da "yokluk" (*adem*) veya "alışkanlık" (*meleke*) şeklinde olabilir. Birinciye örnek 'iyilik' ve 'kötülük'tür; ikinciye örnek ise 'görme' ve 'körlük'tür. Zıtların karşıtlığı durumunda zıtlardan her biri bir "şey"dir. Fakat 'mahrumiyet' (*privation*) durumunda karşıtlardan biri, örneğin 'görme' bir şeydir ama onun karşıtı 'körlük'ün bir şey olup olmadığı tartışılır. Benzer bir sorun "var/mevcud/existent'in karşıtı olarak 'yok/ma'dum/nonexistent' için de ortaya çıkabilir.

Burada sorun şudur: 'Var' ve 'yok' hangi türden karşıttırlar? Birinci türden mi, yani zıt karşıtlar mıdır (iyilik ve kötülük gibi), yoksa 'yok', 'var' karşısında yoksunluk, yani var olmama durumunu mu ifade eder? Şayet birinci türden bir karşıtlık söz konusu ise o zaman 'yok' bir 'şey'dir. Yok, eğer ikinci türden bir karşıtlık ise o zaman 'yok'un bir 'şey' mi olduğu yoksa 'hiçbir şey' mi olduğu sorusu ortaya çıkar.²

Aristo, görme melekesinin karşıtı olan körlüğü reel bir durum olarak değil, görme olayının olmayışı, yokluğu olarak kabul eder. O zaman ona göre yokluk da varlığın zıddı değil, var olmama durumudur ve reel bir şey değildir.

Aynı durumu Neseфі, beka kavramı üzerinde tartışır. Bekadan sonra bir şeyin yok olması durumunun nasıl izah edilmesi gerektiği üzerinde dururken Neseфі, 'yokluk'un özel bir varlık olmadığını, tersine beka hâlinin kesintiye uğraması olarak tezahür ettiğini söyler.³

Mantık açısından 'yok'a baktığımızda şunu görürüz: Yokluk tarif edilemez ve ne olduğundan bahsedilemez, ancak varlık yardımıyla ve varlığa nispetle ne olduğundan haber verilebilir.⁴

² H. A. Wolfson, "The Kalam problem of Nonexistence and Saadia's Second Theory of Creation", *The Jewish Quarterly Review*, 34, 1945-1946, 371.

³ Neseфі, *Tebşiratu'l-Edille*, tahk. Claude Selame II, 553 (Dimeşk 1993).

⁴ Prof. Dr. Hüseyin Atay, *İbn Sina'da Varlık Nazariyesi*, 36.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM REAL - VARLIK ALANI OLARAK ÂLEM

Âlemin reel varlık alanı olarak tespiti, sofist ve sübjektivist, yani eşyanın varlığını inkâr eden veya sùjeye indirgeyen görüşlere karşı yapılmaktadır. Ancak teolojik açıdan âlemin gerçek oluşu, problemleri halletmemekte tersine esas problemlere başlangıç oluşturmaktadır. Zira âlemin öncesiz (kadim) veya yaratılmış (hâdis) olduğu, şayet hâdis ise Muhdis'i ile nasıl bir ilişki içinde olduğu, kadim ise Yaratıcı'nın kendisiyle en önemli aynı özelliği paylaşan bir varlık karşısında nasıl bir konumda bulunduğu hususları âlemin varlığını ortaya koyduktan sonra ortaya çıkmaktadır.

Yaratıcı bir varlığa dayanan (teistik) teolojinin eskiden beri geliştirdiği çok çeşitli deliller, bir şekilde âlemi Allah'ın eseri olarak göstermeyi ve birbirinden tamamen farklı Yaratıcı ve yaratılmış varlıkların varlığı düşüncesi üzerine kurulu bir dünya görüşü kurmayı hedeflemiştir.

Bilindiği gibi VIII-XI. yüzyıllar arasında İslam dünyasında meydana gelen tercüme faaliyetleriyle Müslüman düşünürler Eflatun, Aristo, Plotin, Batlamyus (Ptoleme) gibi Yunan filozof ve bilimlerinin görüşlerinden etkilenmiştir.

Eflatun kozmoloji alanında İslam dünyasını, *Timaios* diyalogu aracılığıyla etkilemiştir. Özellikle ideler âlemi ve gölgeler âlemi ayrımı, ilk İslam filozofu Kindi ile başlayacak olan “akledilir âlem” ve “duyulur âlem” ayrımına öncülük etmiştir. Öte yandan Eflatun'un âlemi insan gibi cisimden ve ruhtan müteşekkil saymış olması, “âlem ruhu” kavramının İslam kozmolojisinde hareket prensibi olarak önemli bir yer tutmasını sağlamıştır.

Aristo'nun *De Caelo* (*Gök Hakkında*) eseriyle, kendisine atfedilen *De Mundo* (*Âlem Hakkında*) adlı kitap, İslam dünyasına *es-Sema' ve'l-Âlem* şeklinde birleştirilerek aktarılmış ve bu eser felsefi İslam kozmolojilerinin Helenistik kaynaklarından birini teşkil etmiştir.

1. Hudûs Kavramı ve Âlemin Hudûsu

Nesefî, âlemin gerçekliğini ortaya koymasının hemen ardından bu âlemin hâdis olduğunu ve bir Yaratıcı'nın varlığına delalet ettiğini ortaya koymaya çalışır.

“Hâdis; varlığının başlangıcı olan, başka bir ifadeyle yokken var edilen” anlamındadır.¹ Bu durum âlemin her cüzü için geçerlidir ki bu cüzler içine arazlar, cevherler, heyula, âlemin unsurları, filozofların ezeliğine inandıkları felekler, ay, güneş, zaman, boşluk, vs. girmektedir. Dolayısıyla bunların tamamı hâdistir.²

Oluş (hudûs) terimi, Allah'ın evreni yoktan yaratmasının mucizevi bir izahını içerdiği için, oluşa 'yaratma' adı da verilebilir. Ama Aristocu düşünürler (hudûs kavramından hareket edenler) bu yaratma anlayışını reddetmiştir. Bunun yerine onlar yeni bir anlayış getirdiler: Allah dünyayı zaman içinde her anda ezeli olarak “tabii illiyet” modellerine göre üretmektedir. Bu sebeple bunlarda oluş terimini 'üreme' (generation) olarak adlandırmak mümkündür ve bu tamamen natüralistik terimleri çağrıştırmaktadır.³

Nesefî yaratmada illiyeti reddetmektedir. Allah ister varlığıyla, ister kudretiyle, isterse hikmetiyle illet olarak algılsın, bu illet olma durumu Allah hakkında yanlıştır. Zira Allah'ın illet, âlemin de ma'lul olarak alınması, âlemin hâdis Allah'ın da Muhdis olması gerçeğiyle çelişir.⁴

¹ *Tebşıra*, I, 93.

² *Age.*, I, 97.

³ Hudûs konusunda kelimacılarla filozofların tartışmaları hakkında bkz. Herbert A. Davidson, “John Philoponus as a Source of Medieval Islamic and Jewish Proofs for Creation”, *Journal of the American Oriental Society*, 89 (1969); Harry A. Wolfson, *The Philosophy of Kalam*, (Cambridge, Mas. Harvard Univ. Press, 1976), 355-465; Majid Fahri, *Islamic Occasionalism and its Critique by Averroes and Aquinas*, (London 1958); Seymour Feldman, “The Theory of Eternal Creation in Hasdai Crescas and Some of His Predecessors”, *Viator* 11 (1980), 289-320.

⁴ *Nesefî, age.*, I, 97.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM VARLIK OLARAK TANRI

Tabiat ve insandan ayrı aşkın bir güç, kudret olarak Tanrı fikri, muhtemelen ilahî ve yüce varlık anlayışlarının en eskisidir; ister mutlak* isterse izafet hâliyle** ele alınsın Tanrı kavramı da teolojinin en temel sorunudur. “Bu yönüyle Tanrı, varlık sorunu içinde ortaya çıkan sorulara da bir cevap olarak, kabul edilmiştir.”¹

Allah'ı ‘Varlık’ ve ‘İlk Sebep’ olarak niteleyen filozoflar, çoğunlukla bu sıfatların O'nun yaratıcılığına şamil olmadığını ifade eder. Örneğin, Aristo'nun Tanrısı da İlk Sebep'tir ama bu Tanrı, tabiri caizse, Aristo'nun fiziğini desteklemek için geliştirilmiştir ve ezelde kendisiyle birlikte var olan âlemin yaratıcısı değildir.² Ancak burada Aristo'nun kullandığı anlamdaki *fiziki sebeple* Müslüman filozofların kullandığı *metafiziksel sebebi* birbirinden ayırmak gerekir. Dolayısıyla ‘sebep’ kavramı her zaman aynı anlamı ifade etmemektedir. Bu sebeple Müslüman filozoflar, Tanrı'nın yaratıcılığını vurgulamak için başka kavramlara (Mübdi' gibi) başvurmak durumunda kalmıştır. Yine kelimacılar da Allah'ın İlk Sebep olarak isimlendirilmesine ve varlığını delillendirirken ya da âlemle ilişkisinden bahsederken sebep kavramından hareket etmeye, Allah'ın iradesini atıl kılması ve sebep-sonuç birlikteliği sebebiyle karşı çıkmıştır. ‘Varlık’ (vücut) kelimesi de kelimacılar da, filozoflardaki kullanımından daha dar bir anlama sahiptir ve sadece Tanrı'nın bir niteliği olarak kullanılmaktadır.³

* Varlıklarla ilişkisi kurulmadan Tanrı'nın ele alındığı durum.

** Tanrı'nın varlıklarla ilişkisi kurularak ele alındığı durum.

¹ Bkz. Paul Tillich, *Systematic Theology*, I, 163.

² Sidney Hook, *The Quest for Being*, 120.

³ Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, (Beirut 1971), 722.

Tanrı'nın âlemde, hem başlangıcında hem de devamında, bir sebep olarak algılanması Aristo'yla başlar. Aristo'nun böyle bir sonuca iki fikri sebebiyle vardığı söylenmektedir. Bunlardan biri, tabiatıta var olan her olayın bir nedeninin olmasıdır. Neden-siz hiçbir şey meydana gelmez. Herhangi bir olay, oluş ve olgu ile karşı karşıya kaldığımızda, mutlaka onun bir nedeni olduğunu kabul etmemiz gerekir. İkincisi, nedenlerin sonsuza gidemeyeceğidir. Diğer taraftan hareket edenin tükenmesine karşı, bu ilkenin hareketsizliği ile cevap verilmiş olur. O, hareket etmediği için tükenmezdir.⁴ Hareket etmesi onun için bir eksiklik olurdu. Zira hareket bir eksiklik ifade eden kuvve hâlinde, yetkinlik ifade eden fiil hâline çıkıştır. Bu çıkış da ancak bir başka muharrik tarafından sağlanabilir. Ancak bu durum İlk Hareket Ettirici için geçerli değildir. Bu İlk Muharrik, Tanrı, her zaman yetkin nedendir ve bu yetkinliğini başka bir varlıktan almamıştır.

Aristo, hareketi, nihai noktada Hareket Etmeyen Muharrik'e dayanarak açıklayabileceğimizi öne sürdü. Bu hareket ettirici güç, Aristo kozmolojisi için gereklidir. Ona göre, potansiyel (kuvve) hâlde bulunan bir şey, bilfiil var olan başka bir şey sebep olarak var olmadıkça gerçeklik kazanamaz. Bu durumda âlemdeki bütün potansiyelliğin gerçeklik kazanmasını sağlayanın, İlk Muharrik olması icap eder. Çünkü çevremizde gördüğümüz, hareket ettiren ve hareket edenler, kaba gerçekler olarak karşımızda duran şeylerdir. Burada, hareket ettiren de hareket eden kadar açıklanmaya muhtaçtır. Bu durumda, hareket etmeyen bir hareket ettiriciye gitmemiz gerekir ki, kendisine dayandığımız bu "İlk Muharrik", tamdır, ezelîdir ve bilfiil gerçektir (*ens realismus*).

Yaratıcı olarak Tanrı, daha çok izafet hâliyle, yani varlığa sebep arama bağlamında ortaya çıkar. Peki, ama yaratıcılık Tanrı'nın gerçek özü müdür (Acaba, yaratıcılık konusunda böylece Allah'a bir zorunluluk mu yüklenmektedir)?

İçinde her şeyin veya herhangi bir şeyin kendi mahiyetinden gelen var olma gücüne sahip olduğu bir evren düşünelim: Orada ancak bir tek varlığın zorunlu olarak var olduğu iddia edilebilir ki bu varlık Tanrı veya mutlak sonsuz varlıktır. Çünkü Tanrı'nın "sonsuz varlık gücü kendinden geldiği için" O, mutlak

⁴ Prof. Dr. Hüseyin Atay, *Farabi ve İbn Sina...*, 100.

BEŞİNCİ BÖLÜM YARATMA PROBLEMİ

Allah-âlem ilişkisinde en çok tartışılan konu, şüphesiz, yaratma problemidir. Konuyu biz üç ana başlık altında ele alacağız. Bunlardan birincisi, yaratmaya dair yaklaşımlar; ikincisi, yaratmada sıfatların rolü; üçüncüsü ise Nesefî'nin büyük önem verdiği ve hemen hemen her klasik kelim kitabında yer alan tekvin meselesidir.

1. Yaratmaya İlişkin Yaklaşımlar

1.1. Fail ve Neden (İllet) Kavramları

Kelamcılara göre fail, irade ve bilgi sahibi varlığa verilecek isimdir. Bu sebeple sadece canlı varlıklara atfedilebilir. Filozofların fail terimini Tanrı için kullanmaları, kelamcılara göre yanlıştır. Zira filozoflara göre Tanrı zorunlu olarak yaratır ve iradesi yoktur. Güneş nasıl ışınlarının yayılmasına, ateş ısıtıcılığına engel olamıyorsa, aynı şekilde Tanrı da kendisinden âlemin çıkmasına engel olamaz. Zira Güneş, ışınların yayılmasını gerekli kıldığı gibi Tanrı'nın cevheri de eşyanın varlığa çıkmasını gerekli kılmaktadır.¹

Buna karşılık filozoflar, fail ile illet kelimelerinin eş anlamlı olarak kullanıldığını söyler. İradi veya doğal olarak ortaya çıkan herhangi bir şey için bu iki ifade de kullanılabilir. Onlara göre, iradi fail demek totoloji değildir ve aynı şekilde gayr-i iradi fail demek de bir çelişki doğurmaz. Ateşin yakması, soğüğün dondurması örnekleri, filozoflar tarafından cansız nesnelere de failliğin atfedildiğini göstermek için verilir. Fakat kelamcılar, özellikle de Gazâlî bunların mecazi olarak kullanıldığını ifade eder.²

¹ Gazâlî, *Tehâfutu'l-Felâsife*, 168, 169; İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, 306.

² M. Marmura, *The Conflict over the World's Pre Eternity in the Tahafuts of Al-Gazali and Ibn Rushd*, 14.

Gazâlî ‘fail’in ‘sebeb/illet’le özdeşleştirilmesine karşı çıkar. Gazâlî her ne kadar *Tehâfut*’te hiçbir düşünce ekolüne mensup olmadığını söylese de³ Allah’ı neden (illet) olarak nitelendirme konusunda genel Eş’arî düşüncesini paylaşmaktadır. Zira Eş’arilere göre Allah ‘illet’ değil ‘fail’dir. Fail herhangi bir zorunluluk sebebiyle yaratmaz. Yine tabiatı icabı (bi’t-tab’) da yaratmaz. Bunlara göre, ilahî fiillerdeki çeşitlilik ve zaman içindeki belirlenmeleri bir iradenin varlığını göstermektedir.⁴

Eş’arilerin bu konudaki duyarlılıkları sadece Meşşai filozofların bu görüşleri savunmalarından değil, aynı zamanda rakipleri Mutezile’den de birçok kelimcinin aynı görüşleri paylaşmalarından kaynaklanmaktadır.⁵ Örneğin, yine Eş’ariyeye mensup bir kelimci olan Bâkîllânî *Temhîd*’de, dünyanın ezeli olamayacağını canlı, irade eden, bilen bir faile muhtaç olduğunu söyler ve ısrarla Allah’ın mahiyetinden kaynaklanan bir zorunlulukla aktta bulunmasının söz konusu olmadığını söyler.⁶ Gazâlî *Tehâfut*’ün üçüncü tartışmasında faille ‘illet’i karıştırdıklarını iddia ederek filozofları suçlamaktadır.

Fail ile neden arasındaki fark konusunda Musa b. Meymûn da şunları yazmaktadır: “Filozoflar, Yüce Allah’a İlet-i Ülâ (İlk Neden) derler. Müteteklimler ise Allah’a İlk Sebep (Neden) ve İlet-i Ülâ demekten kaçınır (...) Çünkü: Eğer Allah’a illet (neden) diyecek olursak ma’lulun (nedenli/netice) hemen var olması gerekir. Bu ise kâinatın ezeli olmasına götürür. Eğer “fail” dersek bunda mef’ulün (yapılanın) onunla beraber var olması gerekmez. Çünkü “fail” bazen yaptığı işten önce bulunabilir, derler. Bu söz kuvve hâlinde olan ile fiil hâlinde olanın arasında fark görmeyenin sözüdür. Bizim bildiğimize göre illet ile fail arasında bu anlamda fark yoktur, ‘illet’i kuvve halinde kabul ettiğimiz zaman o da ma’lulden önce bulunur. Ama fiil hâlinde illet olursa, o zaman ma’lulun var olması zorunlu olur. Aynı şekilde “Fail” fiil halinde fail olarak kabul edilirse, onun mef’ulünün varlığına zorunlu olarak hükmedilir. Nitekim usta, evi yapmadan önce fiil hâlinde (bilfiil) usta olmayıp kuvve halinde (bilkuvve) ustadır.”⁷

³ M. Marmura, *age.*, 13.

⁴ Gazâlî, *el-İhtisâd*, 65.

⁵ Bkz. İbn Hazm, *Kitâbu’l-Fasl*, [5 Cilt], III, 55, 58.

⁶ Bâkîllânî, *et-Temhîd*, neşr. M. M. Hidayî ve A. Ebû Rîde (Kahire 1947), 44, 47-48.

⁷ *Delâletu’l-Hâirin*, fasıl 69, 174.

KAYNAKLAR

Arapça Eserler

- Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu Fıkhi'l-Ekber*, Kahire 1323.
- Âlûsî, Hüsâm (Dr.), *Dirâsât fi'l-Fikri'l-Felsefiyyi'l-İslâmî*, Beyrut 1980.
- _____, *Hivârun beyne'l-Felâsifeti ve'l-Mutekellimîn*, Bağdat 1967.
- Bâkîllânî, *el-İnsâf fîmâ Yecibu İ'tikâduhû velâ Yecûzu el-Cehlu bihî*, tahk. Zâhid el-Kevserî, Kahire 1382.
- _____, *Kitâbu't-Temhîd*, neşr. R. J. McCarthy Beyrut 1957 ve *K. et-Temhîd*, neşr. M. M. Hudaýrî ve A. Ebû Rîde, Kahire 1947.
- Bedevî, Abdurrahmân, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1971.
- Beyazîzâde Ahmed Efendi (ö. 1098/1687), *el-Usûl el-Munife li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, tahk. İlyas Çelebi, İstanbul 1995.
- Corbin, Henry, *Târîhu'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*, terc. Nâşir Muruvve, Beyrut 1966.
- Cundî, Muhammed Ali, *İşkâliyyetu'z-Zemân fi Felsefeti'l-Kindî*, Riyad trz..
- Cuveynî, eş-Şâmil fi Usûli'd-Dîn, neşr. Ali Sâmî en-Neşşâr, İskenderiye 1969.
- _____, *Lumeu'l-Edille fi Kavâidi Ehli's-Sunne ve'l-Cemâ'a*, Eş'ari, *Kitâbu'l-Luma' fi'r-Reddi 'alâ Ehli'z-Zeyği ve'l-Bida'*, tah. Abdulazîz Seyravan, Lübnan 1987.
- Emîn, Ahmed, *Duhâ'l-İslâm Dâru'l-Kitâbi'l-Arabîy*, Beyrut trz.
- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasen, *er-Reddu alâ Ehli'l-Zeyği ve'l-Bida'*, neşr. Abdulazîz İzzuddîn es-Seyravan, Lübnan 1987.
- _____, *Kitâbu Makâlâti'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn* yay. Helmut Ritter, İstanbul 1929
- Fârâbî, Ârâ'u Ehli'l-Medîneti'l-Fâzıla, Neşr. Albert Nader, Beyrut 1985.

DİZİN

A

accidental 116
active intellect 178
adem 39, 50, 52, 121, 129, 142, 170,
182, 187
ad infinitum 69
aeion 44
agnostik 80, 114, 208; ~ler 28
ahiret günü 154
aklı delil 130
âlem ve âlem ötesi gerçeklik 175; ~in
aktüel varlığı 72; ~in ezeliği 57, 71, 82,
134; ~in kademi 49, 58, 75, 96, 191; ~in
kademi meselesi 49; ~in kökeni 179; ~in
nüshası 61; ~in varlığı 63, 70, 150, 174,
193, 209; ~in yaratıcısı 61, 72, 73, 74,
99, 160, 199; ~in zatı 172; ~ ruhu 63
alışkanlık 50
Âlim 113, 155, 156, 157
Aliyyu'l-Kâri 153
Allâf 82, 86, 92, 155, 160, 162, 170
Allah: ~ fikri 101; ~-âlem ilişkisi 11, 12,
15, 94, 119, 121, 124, 158, 168, 180,
185, 205, 208; ~in bilgisi 59, 168, 172;
~in bilmesi 102, 123, 173; ~in birliği
103, 104; ~in dilemesi 55; ~in ilmi 49,
59, 157, 162, 163, 170, 172; ~in ilminin
objesi 59; ~in iradesi 99, 122, 125, 134,
160, 163, 164, 165; ~in keyfiyeti 114;
~in kudreti 81, 123, 173, 175, 204;
~in malumu oldukları ifadesi 170; ~in
mutlak kudreti 182; ~in mutlaklığı 102;
~in mükemmelliği 179; ~in sıfatı 41;
~in sıfatları 86, 105, 157; ~in sürekli
yaratması 150; ~in varlığı 41, 70, 179;
~in yaratması 173; ~in zatı 58, 160, 189,
197; ~in zihni 57; ~ kavramı 101
Anaksagoras 126
ânât 68
antinomiler 208
aporia 126

a priori 17, 148, 181
Aquinas, Thomas 37, 40
araz 13, 28, 34, 37, 38, 39, 52, 65, 82, 83,
85, 88, 90, 95, 103, 104, 105, 107, 109,
130, 142, 160, 171, 172, 175; ~lar 25,
64, 85, 87, 95, 105, 175; ~i 116
arefe 102
arı kuvve 126
Aristo 11, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22,
23, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 41, 43, 44,
45, 50, 52, 63, 64, 66, 67, 69, 70, 71,
76, 78, 82, 84, 86, 92, 94, 95, 99, 100,
101, 104, 111, 112, 116, 117, 124, 126,
133, 134, 137, 138, 139, 140, 146, 155,
165, 171, 172, 174, 176, 179, 189, 205,
207; ~ felsefesi 14, 35; ~nun fizigi 99;
~nun Tanrısı 41, 99; ~nun varlık teorisi
15; ~telyen-Tomistik felsefe 110
Aristocu: ~ dört sebep teorisi 182; ~ dünya
görüşü 78; ~ düşünce 81; ~ düşünürler
64; ~ felsefe 30, 78; ~lar 78, 80; ~
metafizik 14; ~ ontoloji geleneği 14; ~
zaman anlayışı 71
asâletü'l-vücüd 30
aslı mahiyet 167
âşık 181
aşk 126, 181
Atay, Hüseyin 12, 36, 37, 41, 131
atom: ~ fikri 68, 82, 185; ~lar 61, 68, 82,
83, 85, 86, 87, 129, 130, 173, 175, 185;
~lar ve arazlar 61; ~cu anlayış 173; ~cu
felsefe 86; ~cu görüş 182; ~culuk 170
Ay: ~ feleği 179; ~altı âlem 15, 16, 131,
133; ~altı varlıklar 169; ~üstü âlem 15,
101, 131
ayan 85, 153
ayn 34, 112, 113, 116, 117; ~ı sabit 34,
112, 113
'azm 159

- B
- ba'de'l-'adem 121, 142
- Bağdâdî 70, 72
- Bağdat mutezilesi 159
- bağımsız hareketler serisi 144
- Bâküllânî 84, 120, 151, 171, 184, 185, 189
- Basîr 113, 156, 157
- basit 33, 89, 94, 103, 105, 112, 182, 209
- Bâtıniyye 108, 156
- Batu ontoloji geleneği 14
- Batlamyus 63, 179; ~ astronomisi 179
- beings 45
- beka kavramı 50
- Belirleyici Prensipten Meselesi 98
- Bergson 73
- Berkeley 44, 89
- beşerî ruhlar 15
- bilgi meselesi 55
- bilinemezci 114
- bilkuvve 78, 94, 103, 120, 164, 166, 189; ~lik 146
- bir: ~den bir çıkar ilkesi 179, 180; ~incil cevherler 14; ~in temel nitelikleri 20; ~şey 138
- boş: ~ mekân 129; ~luk 130
- bölünme: ~ kabul etmeyen 104; ~z cüz 84
- Brabantlı Siger 37
- C
- câizu'l-vücûd 97
- canlı varlıklar 22, 94
- Cebraîl 78
- Cehm b. Safvân 109, 156
- cennet ve cehennem ehli 59
- cevher 15, 17, 22, 25, 28, 34, 37, 44, 52, 65, 68, 72, 77, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 95, 96, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 127, 130, 142, 151, 171, 172, 174, 175; ~i ferd 84, 86, 87; ~in zatı 117; ~ler 14, 47, 55, 56, 64, 89, 106, 107, 108, 112, 116, 133; ~ ve arazlar 56
- cisim 47, 52, 68, 83, 85, 86, 88, 89, 104, 106, 107, 109, 126, 142, 171
- cismanî 19, 82, 89, 106, 107, 108, 177
- coğito 11
- Consequent Nature 167
- Corbin, Henry 24
- Craig, W. L. 95
- Cratylus diyalogu 22
- Curcânî 111, 117
- Cuveynî 57, 69, 85, 117, 171
- Ç
- Çağdaş düşünce 70
- D
- Darb-madrub 203
- Da sein 17
- das Seiende 14, 23
- De Caelo 64
- dedüksiyon 17
- değer unsuru 143
- Dehr 72; ~iler 74, 171, 186
- Demiurge 52
- Demokrit 82, 83, 86; ~osçu 82
- De Mundo 64
- Descartes 11, 17, 108
- determinizm prensibi 183
- Dirâr b. Amr 89
- dış: ~ âlem 153, 172; ~ dünya 57
- differentia 43
- dilciler 171, 200
- diri 155
- Doğu İslam felsefesi 71
- dört element 47
- duration 73
- düalist: ~ görüş 127; ~ varlık görüşü 52
- düalizm 108, 128
- dünyanın yaratıcısı 128
- E
- Ebü Ali el-Cubbâi 160
- Ebü Hanîfe 53, 90, 114, 124, 141
- Ebü Hâşim el-Cubbâi 160
- Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî 70, 72
- Ebü'l-Huseyn el-Hayyât 159
- Ebü'l-Mu'în Neseî 11
- Eflatun 11, 14, 21, 22, 34, 52, 53, 54, 60, 63, 72, 76, 82, 92, 126, 131, 137, 139, 172, 207; ~cu ideler 33, 57; ~culuk 54; ~un ideler teorisi 52
- Ehad 103
- Ehl-i Sünnet 114, 152, 156, 157, 159, 173, 174; ~ kelamcılar 173
- Ehrimen 102
- ekmel 104
- enniyyet 117
- ens realissimum 25
- entity 109
- Epikür felsefesi 84
- eski ontoloji 16
- esse 23, 25, 33; ~nce 33, 40, 52, 116; ~ntiel 116
- Eş'ari 56, 68, 69, 70, 78, 79, 81, 89, 107, 117, 151, 155, 170, 172, 183, 206, 210; ~ kelamcılar 70, 78, 81, 107, 170; ~ kelamı 68, 89; ~ler 49, 75, 80, 81, 107, 109, 148, 149, 153, 154, 165, 187, 188, 191, 194, 202; ~lerin vesileciliği 184
- eş söz 104
- eşya 14; ~nın hakikatleri 60; ~nın varlığı 63
- existantial felsefe 40
- existence 23, 24, 25, 45, 110, 111, 143
- existent 23, 25, 50
- ex nihilo 96, 128, 129, 131
- eyne 113
- eyes 132

ezelî: ~ atom görüşü 139; ~ bir kötülük kaynağı 128; ~ hareket 144; ~ irade 163; ~ madde 54, 96, 138, 165, 193; ~ modeller 57; ~'nin yaratması 133; ~ oluş 73; ~ terimi 66; ~ Varlık 16, 164; ~ varlık alanı 15; ~ varlıklar 15

F

faal akıl 178, 179
fail 76, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 127, 132, 134, 135, 136, 143, 144, 148, 163, 170, 172, 177, 182, 183, 198, 200, 202, 205, 206; ~fiil ilişkisi 170; ~i muhtar 124, 182, 183; ~i Tâ'm 163; ~ Sebep 22
Fârâbî 11, 19, 30, 33, 35, 36, 37, 40, 41, 43, 46, 47, 61, 98, 103, 104, 106, 107, 112, 114, 121, 122, 123, 125, 131, 132, 133, 134, 135, 141, 150, 151, 157, 161, 169, 207
Fazlur Rahman 24, 36, 40
Felsefi kozmoloji 167
fenomen 17, 27
ferd 33, 84, 86, 103
Fıravun 113
fizik 18; ~i varlık 183
form 15, 17, 22, 44, 47, 82, 127, 139, 178
furu' 152

G

gâilîk 59
Gaî Sebep 22
gayb âlemi 15, 169
gayr-ı şey 140
Gazâlî 11, 34, 60, 71, 72, 79, 84, 98, 104, 119, 120, 121, 122, 125, 134, 143, 144, 145, 149, 160, 165, 183, 184, 186, 189, 198, 207

Geist 43, 44
generation 64
genus 42
Gilson, Etienne 35, 40
Goichon, A. M. 40
gölgeler âlemi 63
görme melekesi 50
Grek: ~ anlayışı 68; ~ atomculuğu 82; ~ materyalizmi 83
Güneş'in hareketi 70

H

haberi sıfatlar 153
hadd 42
hâdis 16, 28, 37, 46, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 72, 74, 82, 90, 92, 95, 96, 97, 101, 105, 107, 130, 133, 136, 137, 153, 154, 159, 160, 162, 163, 164, 166, 168, 170, 171, 172, 181, 184, 188, 190, 191, 192, 195, 196, 197, 199, 201, 205; ~in temel karakterleri 67; ~in yokluğu 66
Hak ehli 191
hakikat 117

Hâlik 113, 153, 188, 189, 195
halk 131, 189; ~ âlemi 112; ~-mahlûk 125
Haleket: ~ Etmeyen Muharrîk 94, 100; ~in varlığı 70, 177
Hartman, Nikolai 15, 29
Hayy 157
Hayyât 52, 92, 141, 142, 159, 171
Hegel 44
Heidegger 14, 17, 23, 25, 51
hel 113
Helen: ~ dünyası 128; ~istik dünya 127; ~istik kaynaklar 64
Heraclit 21
Heraklitus 20
hestiyyet 114, 115
heyula 56, 64, 88, 106, 126, 130, 137, 138, 141, 171, 172, 178, 205
Hristiyan: ~ dinleri 80; ~ ve Müslüman kelamcılar 81
hidden syllogism 185
hikmet: ~ filozofları 23; ~ skolastiği 22
Hint atomculuğu 82
hiss-i müşterek 14
Hişâm b. Amr 58
Hişâm b. Hakem 58, 88, 89
Hristiyan 12, 34, 103, 168; ~ düşüncesi 12; ~lar 102; ~lık 137, 138; ~ teolojisi 34
hudûs 64, 72, 94, 95, 136, 167, 169, 184, 196, 197, 205, 207, 210; ~ delili 90, 96
Hume, David 134
Husserl, E. 44
huve 30, 102, 111, 113

I

ışık ışınları 179

İ

iade-i ma'na 104
ibda' 131, 135, 169, 177, 180, 190
İbn Arabî 34, 107
İbn Hazm 93, 155
İbn Humâm 187
İbn Rüşd 11, 20, 38, 56, 65, 66, 67, 69, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 111, 137, 148, 159, 166, 178, 207, 211
İbn Sînâ 11, 19, 20, 21, 24, 25, 26, 30, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 46, 51, 57, 61, 72, 97, 98, 102, 103, 104, 106, 107, 111, 112, 117, 123, 131, 132, 133, 134, 135, 145, 150, 151, 157, 159, 161, 166, 168, 169, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 207, 208, 210, 211; ~'nın tezi 30, 35
İbn Teymiyye 172
icad 123, 131, 190, 195, 198, 204
ide 44, 82
idea 127
idealist felsefe 47
ideal varlık 16, 26, 27

- ideler 33, 34, 52, 54, 57, 63, 80, 172; ~
teorisi 52
- ihdas 72, 121, 131, 135, 142, 190, 195,
196, 197
- ihтира' 131, 190
- ihtiyar 158
- iki âlem teorisi 21
- ilahî: ~ akt 183; ~ irade 83, 88, 183, 185; ~
irade 164; ~ olma vasfı 73; ~ sıfatlar 151,
153, 187; ~ sıfatlar problemi 151; ~ suret
126; ~ varlık 183; ~ yaratma 127; ~ Zat
172, 181
- ilhad 74
- ilk: ~ akıl 132; ~ felek 178; ~ Felsefe
18, 176; ~ madde 22, 56, 137, 138; ~
Muharrir 95, 100, 176; ~ Prensipl 41; ~
Sebeb 174, 181, 205, 209; ~ Varlık 18,
178; ~ yaratılan varlık 61; ~ yaratma
141, 142
- illet 32, 42, 64, 72, 78, 79, 98, 119, 120,
121, 122, 124, 125, 132, 133, 135, 140,
163, 183, 190, 198, 207; ~ konusu 176;
~ma'lul 190, 198; ~ma'lul ilişkisi 72,
122
- illiyet 61, 64, 70, 98, 144, 166, 174, 176,
185, 190, 198, 204, 210; ~ halkası 210
- imkân 137; ~ delili 90, 97; ~ el-vücut 172
- in concreto 14, 57, 75
- indeterminizm görüşü 182
- indiyye 28; ~t 115
- insan: ~ tecrubesi 129; ~ın bilmesi 102; ~ın
fiilleri 175
- irade: ~ fiili 183; ~i cüzime 159; ~i
mümile 159; ~nin rolü 188; ~ sıfatı 122,
123, 159; ~ sıfatı 124, 158, 160, 161
- iradi: ~ bir varlık 144; ~lik 127
- İslam: ~ atomculuğu 82; ~ dünyası 11; ~
düşüncesi 29; ~ felsefesi 30; ~ filozofları
15, 101, 103, 116, 169, 183; ~ın yaratılış
doktrini 83; ~i literatür 52; ~ kelamcılar
128; ~ kelamı 68, 86; ~ kozmolojisi 63; ~
Meşşai ekolü 15; ~ Meşşai felsefesi 46; ~
metafizigi 24
- isteme 44
- İzutsu 25
- K
- Kâbe 58
- el-Ka'bi 52, 159, 162
- Kaderiler 75
- kadim 63, 65, 74, 171, 196, 199; ~
varlıklar çoğaltma 104
- Kâdir 153, 155, 156, 157, 188
- kadiri mutlak 79
- kâinatın pasif prensibi 126
- Kant 11, 16, 44, 48, 89, 126, 208, 209
- kaos 126
- Karmatiler 156
- karşıt sıfatlar 86
- kategori 14, 44, 47, 89, 116, 171
- Kelâbâzi 163
- Kelam: ~ atomculuğu 175; ~cı atomcular
87; ~lar 45, 49, 51, 57, 61, 65, 66, 70,
72, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83,
84, 86, 88, 90, 92, 93, 95, 96, 97, 99,
107, 117, 119, 121, 122, 123, 124, 125,
129, 133, 135, 137, 139, 141, 144, 146,
147, 150, 161, 165, 166, 173, 175, 180,
183, 185, 205, 206, 207, 211
- kem 113
- Kerramiye 89, 159, 162, 195, 196, 197
- kesret 103
- kevn 15, 109, 133, 180
- keyfe 113
- kible 58
- kıdem 65, 73, 74, 75, 208
- kiyas hafiy 185
- Kindî 88, 93, 107, 111, 176, 177
- klasik: ~ deliller 103; ~ kelam 68, 110,
119, 150
- Konevi 41, 42
- konkre 22, 40
- kozal 77, 78, 144, 181, 182, 183, 184; ~
prensibi 182
- kozmoğoni 179
- kozmoğoloji 63, 167, 176; ~k delil 90, 93,
94, 103, 122
- Kozmos 93, 94
- körlük 50, 139
- kuarks 90
- kudret 94, 99, 123, 127, 143, 152, 153,
156, 173, 188, 189, 191, 192, 194, 195,
196, 199, 203, 204, 206
- Kur'an: ~ ayetleri 205; ~i terimler 180; ~
pasajları 81
- kün emri 185, 191, 192, 193, 194
- L
- Lâ Edriyye 28
- lafzı mef'ul 200
- lafzi 75, 81, 138
- lâ: ~ min şey 137, 140, 141, 142, 169, 182;
~ şey' 137, 140, 141, 150, 170
- Latin: ~ dünyası 112; ~ İbn Rüşcülüğü 37
- lealle 58
- levh-i mahfuz 34, 60, 61
- leys 132, 177
- lojik 111
- Lucretius 82
- M
- ma 113
- Mach 130
- madde 47; ~nin ezelliliği 146; ~ ve suret
ayrımı 41
- Maddi: ~ (anorganik) varlık alanı 29; ~
Sebeb 22
- ma'dum 39, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56,
57, 58, 59, 60, 61, 97, 113, 137, 138,

- 142, 144, 168; ~ fikrinin kaynakları 60;
~ konusu 49
mahiyet 111, 114, 115; ~ kavramı 113
mahrumiyet 50, 139
Mâ huve 113
maiyyet 114, 115
makdur 38, 39, 53, 144, 188, 192, 200,
203
ma'kul 123, 130, 131, 141, 168
Malébranche 175
ma'lul varlıklar 37
ma'lum 49, 52, 53, 60, 113, 168, 170
Ma'mer 162
Manevi çokluk 103
mantıki araz 13
mantıksal tahliller 50
masnu' 201
maşuk 181
materyalistler 74
Mâtürîdî 57, 85, 91, 93, 108, 114, 115,
141, 163, 171, 187, 189, 191
Maturidi: ~ kelamcılar 69, 206; ~ler 70,
107, 153, 187, 188
meleke 50
Meşşai: ~ düşünürler 67; ~ düşünüş 183;
~ felsefe 19, 24, 174, 190; ~ felsefe 102;
~ filozoflar 82, 88, 157, 158; ~ filozofların
101; ~ler 65, 66, 67, 69, 183; ~ model
175, 182
meta 18, 113; ~fizikçi 175, 176; ~fiziksel
bilmece 126
mevcud 14, 18, 23, 24, 25, 30, 33, 37, 50,
53, 57, 59, 60, 109, 142, 147, 170, 171,
188, 191, 193, 198; ~un yokluğu 192
mevcut 110; ~lar 30
mevsufun hâlleri 154
meyletme 158
mind 44
min la şey 141
modern: ~ düşünce 70; ~ felsefe 15; ~
fizik 130
Molla Sadra 23, 24, 32, 72
monad 89
monist 27, 128
Monizm 128
monoteist 127
monoteizm 103
Mu'attıla 102, 108
mubdi 65
mudâddeh 50
mugalata 79
Muhammed İkbâl 73
muhasis 65
muhdës 65, 66, 67, 68, 69, 76, 77, 78,
150, 195, 207; ~in yokluğu 67
Muhdis 63, 64
Musa 113
Musa b. Meymûn 81, 120, 126
Mutezile 49, 55, 56, 57, 58, 73, 74, 75,
120, 124, 141, 142, 155, 156, 157, 160,
162, 171, 172, 173, 174, 175, 186, 190,
206
Mutezili kaynaklar 49
mutlak: ~ gayb 111; ~ lâ vücud 126; ~
varlık 26, 113; ~ yokluk 51, 67, 148
Mübdi' 99
mücerred 132
mükevven 125, 190, 191, 193, 194, 197,
198, 199, 200, 202
mümkinu'l-Vücüd 46, 98
mümkün 122, 166; ~ varlık 42, 46, 97,
150, 181, 184, 210
münferid 103
mürecih 65, 98, 122, 164, 166, 186, 208
mürekkep 84, 86, 88, 96, 103, 105, 106,
112, 157, 182, 209; ~ olan 86, 105; ~
olmayan 86
mürîd 122
Müslüman: ~ düşünürler 63, 84; ~
filozoflar 11, 31, 35, 99, 161, 166, 174,
179
Müşebbihe 102
müştak sıfatlar 189
mütehakkık 53
mütehayyiz 82, 105
Mütekellim 67
- N
natüralistik terimler 64
Natüralistler 186
Nazzâm 88, 89, 90, 92, 124, 162
nefis 20, 47, 94, 178
nefs 116, 117; ~in iradesi 123
neoplatonik mevzular 19
Neo-Platonizm 38
Nesefî 11, 12, 27, 38, 39, 43, 49, 50, 51,
52, 53, 55, 57, 58, 59, 64, 65, 67, 74,
75, 77, 85, 86, 88, 97, 101, 102, 103,
104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 113,
114, 115, 117, 119, 121, 123, 125, 130,
131, 141, 142, 144, 148, 151, 152, 153,
154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 163,
168, 172, 176, 182, 183, 186, 187, 188,
190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197,
198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 206
Newton 73
nihai Sınırlama İlkesi 167
nonexistent 50, 141
no-thing 140
Nous 126
- O
occasionalism 175, 183
occasionalist 81
ol 165; ~aylar serisi 130; ~uş âlemi 21; ~uş
terimi 64
onto 44; ~loji 13, 14, 15, 16, 17, 18; ~lojik
araz 13; ~lojik delil 93; ~lojik nötrlük
39; ~lojik prensip 33; ~lojik seviye 35;

~lojik varlık sorusu 51; ~lojinin tarihi oluşumu 14
Organik varlık alamı 29
Orta Çağ 14, 29, 34; ~ skolastisizmi 14

P

panteist 128, 136
Parmenides 20, 21, 130
partikül 84
pasif irade görüşü 123
phenomenal 209
Physics 71, 176
Platon 44, 76, 80, 94, 139; ~ik ideler 54; ~ik Tanrı anlayışı 80; ~'un Tanrısı 80
Plotin 54, 55, 63; ~'in âlem üstü maddesi 54
Plutarkhos 82
Primordial Nature 167
privation 50, 139
Prota Philosophia 18
Ptoleme 63
quiddity 24, 30, 33

R

Rafiziler 58, 75
Rahim 113
Rahmân 113
Râzık 153, 189
Râzî 42, 43, 56, 72, 84, 161, 194, 207
reel varlık 15, 16, 26; ~ alanı 63
revd 158
ruhsal varlık 25; ~ alanı 29
Russel, Bertrand 107

S

saf ben 44
Sagan, Carl 130
Saint Thomas 97, 114, 126, 157
es-Sâlihî 52
Samet 102
sanat: ~ eseri 142, 201; ~'in hudûsu 142; ~kâr 201; ~kârlık 201
Sani' 126, 201
Sartre, J. P. 15, 27
S. Augustine 128
Schopenhauer 44
sebeup 99; ~lilik 65, 83, 103, 175, 185, 206; ~lilik doktrini 175; ~lilik kavramı 65; ~müsebbeb 190; ~sonuç birlikteliği 99; ~sonuç silsilesi 169
Sebzivârî 25
sefeh 59, 109
sekiz gezegen 178
es-Sema' ve'l-Âlem 64
semavi: ~ cisimler 61, 184; ~ felek 178; ~ felekler 179
Semi 113, 156, 157
Sermed 72
sezgici görüş 73
sfer 175, 178

sıfat mefhumu 153
skolastik: ~ felsefe 25; ~ kelam 84
sofist 63; ~ik tutum 60
Sokrates 126
son: ~lu 69, 71, 76, 80, 83, 89, 92, 93, 128, 144, 147, 175, 185, 209; ~radan olmuş 16; ~suz teselsül 98
St. Thomas 112, 157
substanslar 35
subuti sıfatlar 153
sudur 19, 46, 47, 54, 106, 107, 122, 123, 132, 136, 158, 169, 173, 177, 178, 179, 180, 183, 207; ~rcu âlem görüşü 183; ~cu dünya görüşü 180; ~ nazariyesi 107, 158, 177; ~ nazariyesi 101, 179; ~ süreci 46, 132, 179, 180; ~ teorisi 19, 180
Sufiler 115
sun' 55, 180, 201
suret 38, 41, 47, 103, 106, 112, 115, 117, 126
Sûrî Sebeup 22
sübjektivist 28, 63
sûje 47, 63; ~'nin formları 47
sûkûn teorisi 92
Sünni kelam sistemi 182
süre 73
Süreç felsefesi 168

Ş

ŞÂE 137
Şahhâm 170
Şehristânî 56
şey 49, 108, 109, 129; ~iyet 56, 115, 117; ~ kavramı 139

T

taaddud-i kudema 75
taayyün 39, 53
tab' 117, 120
tabiat 18, 29, 93, 94, 112, 117, 121, 136, 175, 176, 182, 185, 186; ~ filozofu 175
tabii illiyet 64, 70, 166, 176
tafra teorisi 90
Taftâzânî 28, 77, 109, 197, 198
tahlik 131, 190
tahsil-i hâsil 57, 141; ~ suçlamaları 57
talep 158
Tanrı: ~ fikri 99; ~ kavramı 99; ~'nin birliği 103; ~'nin direkt yaratma aktı 72; ~'nin iradesi 123, 146, 149; ~'nin iyiliği 81; ~'nin kudreti 81; ~'nin mahiyeti 114, 176; ~'nin varlığı 19, 176; ~'nin zihni 144
tatbik delili 93
teaddüd-i kudema 155
teistik 63
tekvîn 125, 187, 188, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204; ~'in ezeli olması 188; ~-mükevven ilişkisi 125, 190

teleolojik: ~ delil 103; ~ yaklaşım 59
 tenzihi sıfatlar 153
 tercih 122; ~ prensibi 167
 tercüme faaliyetleri 63
 teselsül 51, 149, 162; ~ün imkânsızlığı 69,
 98, 209
 teşbih 156
 Tillich, Paul 51
 Tinsel varlık alamı 29
 to be 23
 töz 95, 107
 Tüsi 41
 tümdengelim 17

U
 uluhiyet anlayışı 167
 union 110

Ü
 üreme 64, 66, 78

V
 vacib 97, 98, 106, 158
 Vacibu'l-Vücut 41, 46, 97, 98, 104, 132,
 158, 210
 Vacid 115
 vahdet-i vücud 14, 32, 211; ~ görüşü 24
 vâhidu'l-hak 103
 var: ~ edici 184; ~ olan 14, 16, 19, 40, 44;
 ~ olma 24, 25, 33, 36, 54, 65, 79, 86, 98,
 100, 105, 110, 145, 146, 166, 167, 172,
 187, 192; ~ oluş 111; ~ oluşçu felsefe 51
 varlığın maddi prensibi 125
 Varlık 13, 15, 16, 18, 20, 21, 26, 29, 30,
 33, 34, 35, 36, 37, 42, 43, 44, 45, 46,
 47, 61, 97, 99, 101, 110, 164, 168, 177,
 178, 188, 211; ~ âlemi 21; ~ bilim 13; ~
 çeşitleri 13; ~ fikri 20, 45; ~ in zıddı 44,
 101; ~ ilkeleri 47, 48; ~ ların Prensipleri
 46; ~ mahiyet ayrımı 34, 35, 114, 157,
 211; ~ mahiyet ilişkisi 35; ~ prensipleri
 46, 47; ~ problemi 17, 20; ~ sınıfları 14;
 ~ sorunu 99; ~ tarzları 13, 25; ~ türleri
 26; ~ unsurları 13
 vehim 83
 vesileci 81, 175; ~lik 61, 69, 144, 170,
 175, 183, 184; ~lik doktrini 61
 vücüb delili 97
 vücüd 19, 30, 97; ~-i zihni 38; ~lafzı 115
 Whitehaed 167
 Wolff, Christian 17

Y

Yahudi 102, 103, 138; ~ âlimler 138; ~lik
 137, 138
 yapısal zerrecikler 90
 yaratan 40, 79, 143, 186, 194, 201, 206
 Yarattıcı 63, 64, 100, 104, 109, 134, 135,
 143, 147, 154, 156, 163, 176, 187, 192;
 ~ fiil 183

yaratılmış varlık 63, 84
 yaratma 143; ~ anlayışları 173; ~ doktrini
 69, 127, 138, 169, 173; ~ doktrini 127,
 150; ~ niteliği 190; ~ süreci 131
 Yeni: ~ Çağ 26; ~ Eflatuncu anlayış 179;
 ~ Eflatunculuk 11; ~ ontoloji 16; ~
 Platoncu 208; ~ Platonculuk 30
 yer değiştirme fikri 89
 yeter sebep 67, 76, 164, 166, 173, 175,
 176, 180, 183, 184, 186
 Yezdan 102
 yok 49, 129; ~luk 50; ~luktan sonra varlığa
 çıkış 143, 184; ~luktan sonra yaratma
 doktrini 128; ~/ma'dum kavramı 49; ~
 oluş süreci 174; ~tan 132; ~tan yaratma
 61, 68, 69, 81, 88, 91, 107, 126, 127,
 128, 129, 131, 132, 133, 134, 136, 138,
 166, 179, 192, 210; ~tan yaratma anlayışı
 129, 178; ~tan yaratma doktrini 68, 69,
 81, 127; ~tan yaratma görüşü 128; ~tan
 yaratma teorisi 81
 Yuhannâ ed-Dimeşki 69
 Yunan: ~ felsefesi 12, 125, 129; ~ filozofları
 21, 125; ~ filozof ve bilgincileri 63; ~
 geleneği 19

Z

zaman: ~ atomlarının kombinasyonu 84;
 ~ in ezeliği 147; ~ in mahiyeti 147; ~ in
 mahluk olduğu 134; ~ in varlığı 61, 68,
 70, 71, 147
 Zat 115; ~-i ilahî 183; ~-i 31, 56, 116, 151,
 152, 154, 155; ~-i sıfatlar 56, 155; ~-i ve
 fiili sıfatlar 153; ~ ve sıfat arası 104; ~
 mefhumu 153
 Zenadika 171
 zıddı bulunmayan 104
 Zındıklar 186
 zıtlık 50
 zihin 44; ~sel kavramlar 40
 zorunlu: ~ temel illetler 78; ~ varlık 20, 36,
 42, 46, 178
 zû 115